

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De actualiteit van

Alexis de Tocqueville

(Parijs 1805-Cannes 1859)

door *Andreas Kinneging*

De auteur is hoogleraar rechtsfilosofie aan de Universiteit Leiden. Hij redigeerde de vertaling van Tocquevilles *De la Démocratie en Amérique* en schreef er een uitgebreide nabescherouwing bij.

Om het behoud van de democratie

‘De uil van Minerva begint zijn vlucht pas bij de invallende duisternis.’ Als dit woord van de filosoof Hegel waar is, dan is in tijden van grote en diepe omwenteling – tijden op het grensvlak van twee tijdperken, waarin het oude eigenlijk al verdwenen is, maar het nieuwe nog niet vanzelfsprekend is geworden – de kans het grootst op echte ideeënrijkdom. Alexis de Tocqueville is hiervan een voorbeeld.

Geboren in 1805 in Parijs als telg uit een oud adellijk Normandisch geslacht, staat hij met het ene been in de aristocratische wereld van het ancien régime, dat in wezen al voorbij was maar toch nog overal zichtbaar en aanwezig, en met het andere been in de nieuwe democratische wereld, voor iedereen hoorbaar afgekondigd met de klaroenstoot van de Franse Revolutie in 1789.

Zijn leven lang heeft Tocqueville nagedacht over die nieuwe democratische wereld, over haar karaktertrekken, haar sterke

en zwakke punten, over de mogelijkheden en gevaren die ze in zich bergt. Steeds weer deed hij dat door die nieuwe wereld te vergelijken met die andere, oude, aristocratische wereld, die hij eveneens zo goed kende. Juist daar ligt de meerwaarde van Tocqueville: zijn persoonlijke ervaring van beide werelden maakte het hem mogelijk ze te peilen met een scherpte en diepte die voor iedereen die slechts in één van beide thuis is onmogelijk is. En daarin ligt ook zijn nut voor ons.

.....

*Wij hebben onvoldoende
distantie om de democratie
goed te doorgronden*

.....

Wij, die in een democratisch bestel zijn opgegroeid en geen ervaring hebben met een ander bestel, hebben onvoldoende distantie om ons eigen bestel goed te doorgronden.

Zodoende zien we gemakkelijk de kwetsbare punten en gevaren ervan over het hoofd, en wat we moeten doen om het te behouden.

Tocqueville kan ons dus goed van pas komen. Een omvangrijk oeuvre hoeft men daarvoor niet tot zich te nemen, want in vergelijking met anderen heeft Tocqueville weinig gepubliceerd. Eigenlijk gaat het om maar twee werken, namelijk *De la Démocratie en Amérique*, uitgekomen in twee boeken in 1835 en in 1840, en *L'Ancien Régime et la Révolution*, gepubliceerd in 1856.¹ De voorname ambities van Tocqueville lagen ook niet in het schrijven. Hij wilde de politiek in en dat is hem gelukt. In 1839 wordt hij tot parlementariër gekozen. Twaalf jaar lang blijft hij lid van het parlement, slechts onderbroken door een periode van vijf maanden als minister van Buitenlandse Zaken. In december 1851 trekt hij zich, onmiddellijk na de coup van Napoleon III, terug uit de politiek.² De drukte en rusteloosheid van de politiek maakten Tocqueville het schrijven onmogelijk. Zijn twee boeken zijn dan ook vóór en na zijn politieke tijd geschreven. Doorgaans wordt zijn eerste boek, *De la Démocratie en Amérique*, beschouwd als zijn meesterwerk. Inhoudelijk is dat zeker terecht, maar een stilistisch wonder is het niet. De auteur meandert dikwijls door zijn onderwerpen en is niet altijd consistent. *L'Ancien Régime* daarentegen is geschreven door iemand die het schrijversvak beheerst. Beide boeken gaan over verschillende onderwerpen, maar zijn volstrekt complementair aan elkaar. Er valt veel voor te zeggen om eerst, ofschoon het twintig jaar later geschreven is, *L'Ancien Régime* te lezen. Dat gaat namelijk over de teloorgang van de oude aristocratische wereld en de opkomst van de nieuwe, democratische orde. Het

eerdere boek, *De la Démocratie*, is een fenomenologie van die nieuwe orde.

* * *

Hoe zag de oude constitutie, het oude sociale bouwwerk van Europa, er volgens Tocqueville uit? Hij noemt die feodaal en aristocratisch. De wereld wordt gezien als doortrokken van hiërarchie. Aan de top staat God, helemaal onderaan de levenloze materie. Al het andere zit ertussenin. De mens staat hoog in de hiërarchie, boven alle dieren, maar onder de engelen. Ook het mensenrijk is hiërarchisch geordend. Onder boven kind, man boven vrouw, edelman boven *roturier* en meester boven gezel. Ieder heeft een plaats in de alomtegenwoordige hiërarchie. Gelijken bestaan in wezen niet. Hiërarchie betekent echter niet dat alles vanuit de top – God, koning, paus – geleid wordt. Er zouden dan nog maar twee lagen zijn: leiders en geleiden. Hiërarchie daarentegen impliceert verregaande decentralisatie van macht. Vrijwel iedereen is zowel leider als geleide. Leider over de laag net onder en geleid door de laag net boven zich. Aldus speelde in de menselijke samenleving elke individuele edelman een grote rol als leider van zijn eigen dorpelingen of horigen.

Samenleving en de staat spelen slechts een rol op de achtergrond. In het alledaagse worden plichten, rechten en identiteit van een mens bepaald door zijn plaats in de specifieke groepen waarvan hij deel uitmaakt: klasse, gilde, familie, dorp, gezin en wat dies meer zij. De groep bepaalt zijn leven, wat hij denkt, voelt, zegt en doet. Los van de groep is de mens in feite niets en zijn individualiteit is dan ook nauwelijks gevormd. De wereld en de maatschappij zijn in wezen onveranderlijk. De mens groeit op, wordt ouder en gaat dood, maar het is steeds de-

zelfde levenscyclus. Alles en iedereen heeft aldus zijn vaste plaats. De zoon van de bakker wordt ook bakker en zijn zoon ook, enzovoort. Wezenlijke verandering – bijvoorbeeld als de zoon van de bakker generaal zou worden – is onnatuurlijk en verstoort de orde der dingen.

De telooegang van deze aristocratische maatschappij beschrijft Tocqueville in *L'Ancien Régime et la Révolution*. De nadruk ligt daarbij sterk op de ontwikkeling in Frankrijk, dat hierin volgens hem in Europa vooropliep. Dit proces kan worden samengevat in drie woorden: nivellering, individualisering en dynamisering, ofwel een geleidelijk verdwijnen van de hiërarchie, het collectivisme en de onveranderlijkheid in de maatschappij. Centraal staat het steeds verder oprukken van de centrale staatsmacht die steeds meer bevoegdheden en macht naar zich toe trekt en zelf geheel het landsbestuur tot op het kleinste detail in handen neemt. In de zeventiende eeuw was dit centralisatieproces reeds ver gevorderd. Men begrijpt dat dit ten koste ging van de bevoegdheden en macht van de tallozen die in de gedecentraliseerde middeleeuwse wereld hun eigen kleine territorium of groep hadden bestuurd. Vooral de adel verloor langzaam maar zeker haar politieke vrijheid.

De gevolgen zijn groot. Het eerste gevolg was een steeds grotere gelijkheid. In plaats van de feodale ladder met vele sporten ontstond langzaam maar zeker één centrale staat die de leiding heeft met daaronder een massa gelijke onderdanen. Het tweede gevolg was een steeds verder gaande individualisering. Nu de staat steeds meer regelde, hadden de mensen elkaar immers niet meer nodig. Ze waren niet langer op elkaar aangewezen en men ging steeds minder met en

steeds meer naast of langs elkaar heen leven. Het derde gevolg was de dynamisering van de samenleving. Nu er steeds minder vaste hiërarchie was en de mens niet langer werd ingebed en ingeperkt door vaste groepen, kreeg het singuliere, vrij kiezende ik de overhand. De kans is groot dat het ik tracht zo rijk mogelijk te worden, want het is de enig overgebleven manier om zich in een standenloze samenleving te onderscheiden. Vandaar dat 'de begeerte zich tegen elke prijs te verrijken, de voorkeur voor zaken doen, de liefde voor het winst maken, het zoeken naar welstand en materiële genietingen [...] de meest voorkomende hartstochten zijn' in de moderniserende wereld.³

* * *

En toen was daar opeens de Revolutie. Niemand had haar verwacht. Toch past ze bij de zojuist besproken ontwikkelingen. Want als ideeën, zoals gelijkheid en de individuele vrijheid om zelf te kunnen kiezen, eenmaal ingang hebben gevonden, wordt een staat met een koning aan het hoofd iets ongepasts. Evenals trouwens de resterende feodaal-aristocratische privileges, waarvan er aan de vooravond van de Franse Revolutie nog een aantal bestonden, waaronder titels, belastingvrijstellingen en bepaalde heffingen die de adel mocht opleggen aan het volk. Toen de adel nog heerste, werden deze privileges algemeen aanvaard. De adel verdiende ze, want ze deed er ook wat voor. Inmiddels was de adel politiek en bestuurlijk allang uitgeschakeld en werden de privileges gezien als ongerechtvaardigde ongelijkheid. Dus: weg met de adellijke privileges en weg met de koning! Het volk wilde zelf, als verzameling van vrije en gelijke burgers, het land besturen.

De dingen namen echter, zoals bekend,

een andere wending. Al snel werd een regime ingevoerd waarbij het vermeende despotisme van de koning verbleekte. In plaats van politieke vrijheid kreeg het volk een nieuwe meester, die veel strenger en veeleisender was dan de vorige. Weliswaar regeerde hij in naam van het volk en was het volk als geheel soeverein, maar elke individuele burger was een speelbal het staatsgezag.⁴ Het antwoord op de vraag hoe dat mogelijk is, is volgens Tocqueville niet ingewikkeld. Ook na de overname van de staat door het volk bleef de macht gecentraliseerd. Sterker nog, deze centralisatie nam alleen maar toe. Vandaar dat het de facto een kleine groep was die alle macht in handen kreeg – een situatie waar de massa van de bevolking vrede mee had, omdat ze al eeuwen niet anders gewend was dan vanuit Parijs geregeerd te worden. Een dergelijk staatsbestel is democratisch en despotisch tegelijkertijd. Vandaar dat Tocqueville het ‘democratisch despotisme’ noemt.⁵ Dit democratisch despotisme is wat de moderne samenleving het meest van alles bedreigt. Een dergelijke staatsvorm is als het ware inherent aan de logica van de gelijkheid.

Tocqueville is echter geen determinist. Hij zegt nergens dat de toenemende gelijkheid slechts in democratisch despotisme kan eindigen. Maar hij is wel pessimistisch. Het is daarom van het grootste belang na te denken over de vraag hoe gelijkheid kan blijven samengaan met politieke vrijheid. Dat brengt ons op Tocquevilles magnum opus: *De la Démocratie en Amérique*.

Vanwaar eigenlijk die belangstelling voor Amerika bij Tocqueville, evenals bij veel andere Fransen in die dagen? In Amerika trachtte men allerlei ideeën inzake godsdienst en staatsbestel in de praktijk te bren-

gen waarvan veel Europeanen traditioneel dachten dat ze niet konden worden gerealiseerd. De Amerikanen hadden de euvelen moed ze in concrete wetgeving om te zetten en hun samenleving ernaar te modelleren. Amerika was zodoende als het ware een laboratorium van de moderne, democratische theorieën.

Tocqueville was daarnaast in zekere zin erfelijk gepredisponerd om een grote belangstelling te hebben voor deze kwesties. Naast interessante intellectuele problemen, waren zij voor hem existentieel sterk beladen. De oorzaak daarvan is dat de familie en het adellijke milieu waaruit Tocqueville afkomstig was erg hadden geleden onder de Franse Revolutie. Zijn eigen ouders waren op een haar na ge Guillotineerd. De Franse Revolutie was daarom voor Tocqueville gedurende zijn hele leven het voorwerp van zijn grootste belangstelling. En vandaar ook de interesse voor Amerika. Tocqueville besefte al op jonge leeftijd dat de tijd niet kon worden teruggedraaid. Pogingen tot restauratie waren vergeefse moeite. Hij was er reeds vroeg van overtuigd dat de toekomst aan de democratie is. Omdat in Amerika de democratie al veel verder was gerealiseerd, kon men er in feite de toekomst van Frankrijk leren kennen. De voorstanders van de Revolutie verwachtten bij realisering van de revolutionaire beginselen in Frankrijk en Europa alleen maar goede dingen voor de toekomst, maar Tocqueville deelt dat optimisme niet. Dat de democratie de toekomst heeft, wil niet zeggen dat die toekomst ook glorieus zal zijn. Of de democratie iets goeds is of kan zijn, is voor hem een open vraag. Zijn bezoek aan Amerika van mei 1831 tot en met maart 1832 geeft hem wat dat betreft geen zekerheid. Er zijn vele goede kanten

aan de Amerikaanse democratie, maar ook een aantal duistere, zo luidt zijn conclusie bij terugkeer. En het is allerm minst zeker of die niet op den duur zullen geen overheersen. Met deze opvatting nam Tocqueville een ongemakkelijke tussenpositie in tussen de voorstanders van de Revolutie, die de democratie a priori als een zegen zagen, en de tegenstanders van Revolutie en democratie.

* * *

Wat zag Tocqueville in Amerika? Een samenleving zonder veel standsverschillen. Er was verschil in rijkdom, maar rijken hadden geen wettelijke privileges en werden ook niet als een beter slag mensen beschouwd. Iedereen was gelijk, voor de wet en in de verbeelding van de mens. Dit gelijkheidsbeginsel is volgens Tocqueville het fundament van de democratie. *De la Démocratie en Amérique* kan worden omschreven als een beschrijving van de implicaties van dit beginsel voor het gehele maatschappelijke leven. De auteur behandelt tal van verschillende aspecten, maar twee zaken springen eruit: het meerderheidsprincipe en het individualisme. Beide fenomenen vormen de rode draad door respectievelijk het eerste boek en het tweede boek van *De la Démocratie*.

In een samenleving die gebaseerd is op het gelijkheidsbeginsel is het allesbehalve evident wie beslist. In een aristocratie beslist altijd de hoger gestelde over de lager gestelde. Vandaar dat er in iedere aristocratische samenleving een elite is die beschouwd wordt als een beter slag mensen. Wie moet er echter beslissen als iedereen gelijk is? Er wordt wel gesteld: mensen met gezag. Maar het gelijkheidsbeginsel ondermijnt juist het gezag. Wie iedereen werkelijk als gelijke beschouwt, kan nimmer het gezag van een ander accepteren, omdat hij hem daarmee

boven zich zou stellen. Het enige wat onder die omstandigheden nog indruk maakt is kwantiteit: het aantal medestanders. Hoe

.....
.....
*Wie iedereen als gelijke
beschouwt, kan nimmer het
gezag van een ander accepteren*
.....
.....

meer mensen een bepaalde opvatting hebben, des te groter het gezag ervan zal zijn. De beslissingsmacht in een democratie komt dus bij het grootste aantal, bij de meerderheid te liggen, aldus Tocqueville. Dat beginsel ziet men terug in de wijze waarop de staat, maar ook de maatschappelijke verbanden worden bestuurd. En men vindt het terug in het ontzag dat iedereen heeft voor de publieke opinie, die niets anders is dan de vermeende mening van de meerderheid. Om de democratie te begrijpen is dus een gedegen analyse van het meerderheidsprincipe, dat in allerlei gremia in de maatschappij wordt toegepast, essentieel. Hoe werkt het en wat zijn de consequenties?

De vraag is vooral: hoe ver mag de macht van de meerderheid gaan? Wat kan de meerderheid legitiem opleggen aan een minderheid? En wat als de sociale druk van de meerderheid zo groot is dat de minderheid zich niet langer durft te openbaren? Tocqueville geeft geen concrete grenzen aan, maar stelt in het algemeen dat het meerderheidsprincipe, hoe onvermijdelijk ook, gevaarlijk is, omdat het gemakkelijk ontaardt in wat hij met een nieuw woord de tirannie van de meerderheid noemt. Tocqueville is hierover niet optimistisch. Amerika is reeds in een aantal opzichten daarin ontaard, meent Tocqueville, en hij wijst daarbij op de behan-

deling van de indianen en de negers en de enorme invloed van de publieke opinie. Het is daarom van het grootste belang te zoeken naar manieren die een dergelijke ontarding kunnen voorkomen of in ieder geval matigen. De twee voornaamste manieren zijn in de ogen van Tocqueville decentralisatie van het bestuur en religie.

Een samenleving heeft een centrale staat nodig die de belangrijkste beslissingen omtrent oorlogvoering, de buitenlandse politiek en de voornaamste kwesties van de binnenlandse politiek voor zijn rekening neemt. Als die ontbreekt, resulteert een zwakke staat en ontstaat als gevolg daarvan anarchie. Als de centrale staat echter in zijn bemoeienis met de samenleving verder gaat en haar *en detail* wil besturen, ontstaat in een democratie snel een tirannie van de meerderheid. De meerderheid legt dan immers op allerlei terreinen waarop dat niet noodzakelijk is de minderheid haar wil op. Veel beter is het daarom de regeling van alledaagse zaken over te laten aan een zo laag mogelijk bestuursniveau, zodat de regels kunnen variëren, al naargelang de opvattingen die er lokaal of regionaal bestaan.

De religie is volgens Tocqueville een tweede manier om de tirannie van de meerderheid te voorkomen of althans te temperen. Hij noemt haar in dit verband zelfs de belangrijkste politieke instelling van de Amerikanen.⁶ Wat doet de religie? Essentieel is dat religie als enige de meerderheid – die in een democratie in principe zou kunnen beslissen wat ze maar wil en daarbij door niemand kan worden tegengehouden – moreel weet te temperen. ‘De wet staat het Amerikaanse volk toe alles te doen, maar de religie verbiedt het alles te denken en te durven.’⁷ De religie matigt dus de willekeur van

de meerderheid en zorgt dat die haar macht niet misbruikt.

* * *

Het gelijkheidsbeginsel heeft nog een tweede effect op de samenleving. Het maakt deze individualistisch. In een aristocratische samenleving brengen het belang en de verbeeldingskracht mensen bij elkaar. De arme kan niet zonder de rijke, de lage heeft de bescherming nodig van de hoge, het gewone volk respecteert de elite en kent aan haar gezag toe. De elite anderzijds beschouwt het als haar taak het volk te besturen, voelt zich verantwoordelijk voor de gewone man en verdiept zich bijgevolg in zijn lotgevallen. Dit alles scheidt een grote onderlinge band.

Wanneer nu de samenleving gelijkjer wordt, gaan steeds meer mensen deel uitmaken van de *classe moyenne*. Ze zijn rijk noch arm, machtig noch machteloos. Ze zijn niet verloren zonder de hulp van meerderen, maar ook niet in staat anderen substantieel bij te staan. Iedereen bevindt zich in dezelfde positie en niemand kijkt dus op tegen een ander. Men is de ander niets verschuldigd en verwacht niets van elkaar. Anderen, laat staan de samenleving als geheel, nemen – met uitzondering wellicht van directe naasten – maar een marginale plek in eenieders leven en denken in. Het gevolg ligt voor de hand: de sociale band tussen mensen wordt veel losser dan in een aristocratie het geval was. Dat is wat Tocqueville individualisme noemt. Net zoals dat geldt voor het meerderheidsprincipe is naar zijn idee een door-denkend van de aard en de gevolgen ervan essentieel om de democratie te kunnen doorgronden en op haar merites te kunnen beoordelen.

Dit individualisme uit zich in wat Tocqueville een ‘ordelijke, milde en vreedzame

horigheid' noemt en zorgt daarmee voor het ontstaan van een ander soort tirannie. De bovenmatige focus op 'een heel klein object: zichzelf'⁸ leidt ertoe dat de belangstelling voor en de deelname aan de maatschappij in den brede afkalft. De mens trekt zich terug op de terp van zijn particuliere – veelal materiële – geluk en bekommert zich niet om de rest van de samenleving. Het gevolg daarvan is dat de samenleving desintegreert en dat er anarchie ontstaat, tenzij er een staat is die zich inzet om voor de bevolking op paternalistische wijze de maatschappelijke problemen op te lossen. Dat laatste wordt door de meeste mensen geprefereerd, want in een toestand van anarchie komt immers ook het nastreven van de particuliere welstand in gevaar. Deze paternalistische staat zal regeren over het hoofd van de bevolking, zonder haar instemming en participatie, op misschien af en toe een verkiezing na. En de bevolking zal daar niet tegen protesteren of in opstand komen, omdat ze daar tevreden mee is. Ze heeft immers geen zin om zich met de publieke zaak onledig te houden. Ze heeft wel 'wat beters' te doen en gaat volledig op in haar eigen kleine besognes, die bovenal bestaan uit het vergaren van materie. Een dergelijke vorm van paternalistisch staatsbestuur is ook een vorm van tirannie, aldus Tocqueville, ofschoon ze in niets lijkt op de tirannieën die eerder in de wereld hebben bestaan.⁹ De tirannie waarvan hier sprake is, maakt zich niet schuldig aan 'vergrijpen tegen de mensenrechten' of ' misdaden tegen de menselijkheid', maar is niet minder kwalijk. Weliswaar verdwijnt niemand zonder eerlijk proces jarenlang in het cachot, niemand wordt gemarteld, niemand verdwijnt spoorloos. Aan de mens wordt

echter wel een wezenlijk deel van zijn waardigheid ontnomen, die erin ligt dat hij zelf, al dan niet in overleg met anderen, beslist over zijn leven. Dat hij zichzelf bestuurt, dat hij zichzelf de wet voorschrijft. Deze milde horigheid tast, kortom, zijn autonomie jegens andere mensen aan. Hierdoor wordt de mens gereduceerd tot een kind, een slaaf, een huisdier.

Wat valt hiertegen te doen? Opnieuw wijst Tocqueville op het belang van decentralisatie en religie. Decentralisatie van bestuur kweekt namelijk burgerschap en gemeenschapszin. Die beide zijn onmisbaar voor het behoud van de vrijheid. Wat het belang van religie betreft wijst Tocqueville er in dit verband op dat zij niet alleen de menselijke willekeur tempert en die in moreel goede banen leidt, maar ook de ziel verheft en ruimer maakt. Er is geen enkele religie, stelt Tocqueville, die niet de mens plichten oplegt jegens zijn medemens en de gemeenschap, 'en

.....
De religie tempert niet alleen de menselijke willekeur, zij verheft ook de ziel en maakt haar ruimer
.....

die hem aldus niet van tijd tot tijd afhoudt van zelfcontemplatie'. De religie biedt dus, evenals de decentralisatie, tegenwicht tegen het individualisme. Ze maakt dat de mens zich verplicht voelt om te zien naar andere mensen en bevordert aldus gemeenschapszin en burgerschap. Zodoende bevordert ze het zelfbestuur en helpt ze, samen met de decentralisatie, het verval van de democratie in (mild) despotisme of in een tirannie van de meerderheid voorkomen.

Noten

- 1 Ten behoeve van dit artikel is gebruikgemaakt van de recente Nederlandse vertaling van *De la Démocratie en Amérique*, verschenen in 2011 bij uitgeverij Lemniscaat onder de titel *Over de democratie in Amerika*.
- 2 Voor een uitgebreide levensbeschrijving van Tocqueville zie mijn nabeschoouwing in Tocqueville 2011, pp. 1074-1086.

- 3 Tocqueville, *L'Ancien Régime et la Révolution*, p. 49.
- 4 Idem, p. 194.
- 5 Idem, p. 190.
- 6 Tocqueville 2011, p. 317.
- 7 Tocqueville 2011, p. 317; citaat door mij [AK] iets aangepast.
- 8 Tocqueville 2011, p. 515.
- 9 Zie voor een magistrale en terecht befaamde beschrijving van dit fenomeen Tocqueville 2011, p. 748.